

KELTISCH EN GERMAANS IN DE NEDERLANDEN

Taal in Nederland en België
gedurende de Late IJzertijd
en de Romeinse periode

Lauran TOORIANS

Bruxelles
2000

INHOUD

Vooraf	5
I. Archeologie en taal	9
a. Waar hebben we het over?	9
Prehistorie en archeologie	9
Interpretatie alleen door samenhang	11
Historisch vergelijkende taalwetenschap	12
Germanen spreken Germaans	13
b. De kracht van de traditie	16
Nationale mythen	16
Van edele Bataven naar ongeciviliseerde Batavieren	18
De Belgische situatie	19
c. Het archeologische beeld	21
Wie troffen de Romeinen aan?	21
Wat vooraf ging	22
La Tène	24
Kelten	33
En de Germanen	34
d. Het taalkundige kader	37
Talen, dialecten en taalfamilies	37
Verwantschap en verandering	40
II. Waaraan herkennen we Germaans en Keltisch	45
a. Germaans	45
Kenmerken	45
Datering	49
Voorbeelden	51
b. Keltisch	53
Waar en wanneer	53
Kenmerken	57
Voorbeelden	58
III. De bronnen	63
a. Inleiding: een 'Noordwestblok'	63

b. Stamnamen	66
Noord-Gallië	66
Belgae	70
De Menapii	70
Eburones	72
Noordelijk Nederland	75
Frisii	76
Het oosten van Nederland	79
Het zuiden van Nederland	80
Bataven en Kannenefaten	83
Germanisering	87
c. Plaatsnamen	89
De bronnen	89
Namen uit Romeinse bronnen	91
Enkele andere namen	110
d. Goden en persoonsnamen	112
Nehalennia en de handel	113
De god van Empel	116
Van <i>-on-</i> en <i>-an-</i>	119
Mercurius	120
Mars	122
Germaanse namen	124
Runen	125
Dea Sandraudiga	127
e. De inscriptie van Baudecet	128
 IV. Ter afsluiting	 133
Van Indo-europees naar Germaans	133
Verantwoording	137
Literatuur	141
Register	147

Vooraf

Woonden er ooit Kelten in ons land? En hoe zit het dan met de Germanen? Twee vragen die regelmatig worden gesteld aan archeologen en aan iedereen die zich met 'de Kelten' bezighoudt. Het antwoord is complex, alleen al omdat eerst duidelijkheid geschapen moet worden over wat die vragen nu eigenlijk inhouden. Wat zijn precies Kelten en Germanen, en hoe herkennen wij hen in een archeologische context? Dit boek doet een poging daarin helderheid te verschaffen en een antwoord op de gestelde vragen te formuleren. Het is het antwoord van een keltoloog, historicus en taalkundige, op een archeologische vraag.

Dit boek gaat in hoofdzaak over het Nederlandse taalgebied, dus over Nederland en het noordelijke deel van België (Vlaanderen). Dit gebied wordt echter ruim genomen, en met de term 'de Nederlanden' wordt in het vervolg dan ook het geheel van Nederland en België (en soms ook Luxemburg) samen bedoeld. Een andere benaming voor dit hele gebied is 'de Lage Landen'. Omdat het in dit boek nu juist over taalgrenzen gaat - zowel in de tijd als op de landkaart - wordt ook regelmatig over die grenzen heen gekeken.

In het eerste deel worden een aantal archeologische en taalkundige begrippen en termen toegelicht en krijgt de lezer een summier inleiding in de historische taalkunde. In het tweede deel volgt een meer gedetailleerde uiteenzetting over wat nu precies een taal Germaans of Keltisch maakt. Daarna wordt die kennis toegepast op de oudste informatie over de inheemse taal of talen die ons over de Nederlanden is overgeleverd. Namen van stammen, plaatsen, goden en personen passeren de revue en worden in hun (taal)historische verband besproken.

Vanuit deze tamelijk nieuwe invalshoek krijgen de vragen of er in ons land ooit Kelten woonden, en wanneer de Germanen kwamen, een totaal andere inhoud dan tot nog toe het geval was. De centrale vraag is niet langer 'Kelten of Germanen?', maar 'Keltisch of Germaans?'. 'Wat spraken die mensen voor taal?' wordt daarmee net zo'n soort vraag als wat zij aten, wat zij geloofden, hoe zij zich kleeadden, hoe zij met hun natuurlijke omgeving omgingen en hoe zij hun samenleving ordenden.

De basis voor dit boek werd gelegd toen de Stichting A.G. van Hamel voor Keltische Studies in november 1992 een symposium wijdde aan de vraag 'Waren er Kelten in Nederland?'. Het denkwerk dat toen in gang werd gezet, resulteerde een jaar later onder meer in mijn bijdrage aan de gids *Kelten in Nederland?* bij de gelijknamige tentoonstelling in het Allard Pierson Museum in Amsterdam. Die kleine tentoonstelling vond plaats in het kader van de manifestatie *Celtica Nederland* en trok onverwacht veel aandacht. Het vraagteken dat toen nog zeer nadrukkelijk onderdeel van de titel vormde, zou ik nu, bij nader inzien, met een gerust hart

schrappen. In de binnenkort verschijnende tweede - en geheel herziene - editie van deze gids is dat dan ook met volle overtuiging gedaan.

De ontdekking van de inscriptie met daarin de naam *Hercules Magusemus* in Empel en de vraag van Frans Borm om 'eens naar de naam *Sandraudiga* te kijken' deden de rest. Het beschikbare materiaal bleek rijker dan ik ooit had gedacht, en de benaderingswijze om ook rekening te houden met diverse vormen van 'gegermaniseerd Keltisch' opende vele nieuwe perspectieven.

Met verschillende collega's en specialisten in verwante vakgebieden wisselde ik over aspecten van deze materie van gedachte. Van hen wil ik speciaal Dirk Boutkan, Peter van den Broeke, Nico Roymans en Peter Schrijver hartelijk danken, evenals mijn leermeester in de historisch vergelijkende taalkunde em.prof. R.S.P. Beekes. Verder gaat mijn dank uit naar de verschillende 'meelezers' die mij tijdens het schrijven op het rechte pad van grammaticaal en begrijpelijk Nederlands hebben gehouden. Zij allen droegen bij aan wat goed is aan dit boek. Al wat er nog aan mankeert, komt geheel en al voor mijn rekening.

Peter Schrijver verdient in dit kader een speciale vermelding. Onze eerste schreden op het pad van de Keltische studies zetten wij samen en een aantal van de conclusies en verklaringen in dit boek ontstonden in nauwe samenwerking. De verantwoording van welke ideeën van wie zijn, staat achterin dit boek. Ondertussen werkte Peter ook op eigen gelegenheid en vanuit puur taalkundige hoek op dit terrein. Dat leidde tot enkele belangwekkende publikaties waarvan ik vooral de laatste (over het 'Kust-Brits' ofwel vroegmiddeleeuws Keltisch aan de Nederlandse en Vlaamse kust) nog maar zeer ten dele een plaatsje kon geven in dit overzichtswerk. Belangrijk is dat dit artikel het hier geschetste beeld bevestigt en aanscherpt: er was Keltisch in de Nederlanden en dat bleef een rol spelen tot in de vroege middeleeuwen toe. Ons huidige Nederlands draagt daar nog steeds de sporen van.

Ondanks dat dit boek in eerste instantie is bedoeld voor een breed publiek van geïnteresseerden, zal het ook voor meer gespecialiseerde lezers nieuwe ideeën bevatten. Toch werd besloten af te zien van noten. Dit werd deels bepaald door de uitgever waarvoor een eerste versie van dit boek oorspronkelijk was bestemd. Dat boek is echter nooit verschenen en het manuscript bleef vervolgens groeien in afwachting van een nieuwe uitgever. Het achteraf toevoegen van een notenapparaat bleek toen haast ondoenlijk en ik heb gepoogd dit gemis te ondervangen door een uitvoerig beredeneerde literatuurlijst. Een extra overweging daarbij is geweest, dat is het bronnenmateriaal voor de leek om diverse redenen vaak erg ontoegankelijk is, terwijl de vakman het meeste materiaal ook zonder verwijzing eenvoudig zal weten te vinden.

Ervaring heeft mij geleerd dat taalkundigen en archeologen of historici elkaars vakgebieden zelden of nooit van nabij kennen. Zij zullen waarschijnlijk vinden dat in dit boek de stukken over hun eigen vakgebied te globaal zijn. Hopelijk hebben zij er begrip voor dat ik

lezers in gedachten heb die geen vakgenoten zijn, en ervaren ook zij dat als positief wanneer zij lezen over de andere discipline dan die waarmee zij zelf zo vertrouwd zijn. Wanneer dit boek er alleen al toe bijdraagt dat beide disciplines een klein stukje naar elkaar toe groeien, dan acht ik mijn doel bereikt.

Door het hele boek heen zijn een aantal ‘kaderteksten’ opgenomen, herkenbaar door een afwijkend lettertype en een ingesprongen tekst. Deze teksten bevatten extra informatie of toelichtingen en zijn ook afzonderlijk van de hoofdtekst te lezen.

Loon op Zand, 1 mei 2000

In de tekst komen regelmatig namen voor van minder algemeen bekende plaatsen in Nederland en België. In zulke gevallen is achter de plaatsnaam tussen haakjes steeds de provincie aangegeven, in een enkel geval met nog een nadere omschrijving van waar de plaats gezocht moet worden. De namen van de provincies zijn daarbij als volgt afgekort:

België:

W-Vl	West-Vlaanderen
O-Vl	Oost-Vlaanderen
A	Antwerpen
B-L	Limburg
H	Henegouwen
Vl-B	Vlaams-Brabant
W-B	Waals-Brabant
N	Namen
L	Luik
Lux	Luxemburg

Nederland:

NH	Noord-Holland
ZH	Zuid-Holland
Z	Zeeland
F	Friesland
Gr	Groningen
D	Drenthe
O	Overijssel
U	Utrecht
G	Gelderland
NB	Noord-Brabant
N-L	Limburg

Bij plaatsnamen in Wallonië (en Noord-Frankrijk) is zoveel mogelijk geprobeerd om zowel de Nederlandse als de Franse naam te geven. Waar de Nederlandse naam volledig is ingeburgerd, zoals bij Luik of Parijs, is die zelfs als enige gebruikt.

De opdeling van Belgisch Brabant in een Waals en een Vlaams-Brabant is tamelijk recent en dus alleen op de allernieuwste kaarten terug te vinden. De grens tussen beide nieuwe provincies volgt de - al eerder wettelijk vastgelegde - taalgrens.

I. Archeologie en taal

a. Waar hebben we het over?

Prehistorie en archeologie

In de meeste boeken over de geschiedenis van de Nederlanden begint het verhaal met de komst van de Romeinen. Dat komt doordat geschiedenis (*historie*) wordt geschreven door historici die hun informatie voornamelijk putten uit geschreven bronnen. Het waren de Romeinen die als eersten de kunst van het schrijven in onze streken introduceerden, en zij hebben er ook zelf over geschreven. Over de periode voor de komst van de Romeinen bezitten we dus geen historische (d.w.z. geschreven) bronnen.

In die zin begint onze geschiedenis inderdaad met de komst van de Romeinen. Het lijkt daardoor soms alsof er voor die tijd in ons land helemaal niets was en niets gebeurde, maar dat is natuurlijk niet waar. Het stuk van het verleden waarin niets werd opgeschreven, is vele malen langer dan de tweeduizend jaar van de komst van de Romeinen tot nu. Het is alleen zo dat de informatie die we over die lange periode hebben van een heel andere aard is dan de geschreven informatie waarmee historici gewend zijn te werken.

In onze streken heeft dat stuk menselijk verleden wel een kwart miljoen jaar geduurd. We noemen het *prehistorie*, of ook wel voorhistorie. Wetenschappers die deze periode onderzoeken zijn prehistorici, en de wetenschap waarmee zij hun informatiebronnen te lijf gaan, heet *archeologie* (wat eigenlijk ‘oudheidkunde’ betekent). Het is nuttig om die twee termen - prehistorie en archeologie - goed uit elkaar te houden, want de archeologie kan ook worden gebruikt om de geschreven informatie over de historische periode aan te vullen.

Vooraf voor de vroege historische tijd (dus de tijd van de Romeinen en de perioden die daar direct op volgen) is ook die laatstgenoemde toepassing van de archeologie erg belangrijk. De geschreven informatie die ons uit die perioden is overgeleverd, is namelijk erg summier en vaak lastig te begrijpen. Aanvullende informatie uit andere dan geschreven bronnen is daar dan ook uiterst welkom. Zo kennen we naast ‘prehistorische archeologen’ ook archeologen voor de Romeinse tijd, ‘middeleeuwse archeologen’ en zo meer, tot zelfs mensen die zich bezighouden met ‘industriële archeologie’ en de periode waarin de eerste fabrieken ontstonden in de late achttiende en de negentiende eeuw.

Er zijn wetenschappers die voor de overgangperiode van prehistorie naar historie een aparte term gebruiken: *protohistorie*. Dit valt te vertalen als ‘vroege (of vroegste) geschiedenis’. Uit de protohistorie hebben we wel geschreven bronnen, maar die zijn steeds geschreven door buitenstaanders, en niet door dezelfde mensen waarover die bronnen gaan. Dat geldt bijvoorbeeld voor Romeinse schrijvers die iets vertellen over de bewoners van de Nederlanden

II. Waaraan herkennen we Germaans en Keltisch

a. Germaans

Kenmerken

Om op deze manier iets te kunnen zeggen over het verschil tussen Germaans en Keltisch, is het nodig om verder in het verleden te kijken en meer talen in het verhaal te betrekken. We beginnen met het Germaans (met zoveel mogelijk Nederlandse voorbeelden):

Latijn	pater	Ned.	vader
Lat.	porcus	Ned.	varken
Grieks	amphí	Ned.	om
Lat.	trēs	Ned.	drie
Lat.	frater	Ned.	broeder, broer
Lat.	cornus	Ned.	hoorn
Lat.	octo	Ned.	acht
Lat.	dūo	Ned.	twee
Grieks	hupér	Ned.	over

Helemaal volgens de regels zouden we natuurlijk steeds moeten beginnen met een woord in het Proto-Indo-europees, om vervolgens te laten zien hoe dit zich ontwikkelde tot zijn moderne Nederlandse vorm. Maar dat is erg ingewikkeld en er zouden dan allerlei problemen moeten worden toegelicht die voor ons verdere betoog niet van belang zijn. Daarom staan in het eerste rijtje steeds woorden uit het Latijn en Grieks. Die laten op de punten waar het om draait zien hoe het betreffende woord er in het verleden uitzag, en wat er ten opzichte van die oorspronkelijke toestand in het Nederlands is veranderd.

Zo zien we bij *vader* en *varken* dat de stemhebbende beginklank in die woorden afkomstig is uit een oude *p*. We zagen hierboven al dat alle andere Germaanse talen in zo'n geval een *f* hebben, en dat de Nederlandse *v* daar weer uit is voortgekomen. Deze verandering van Proto-Indo-europese (PIE) *p* naar Germaanse *f* (en Nederlandse *v*) is een regelmatige klankverandering die deel uitmaakt van een groep veranderingen die typisch is voor het Germaans. Taalkundigen gebruiken voor het opschrijven van zulke veranderingen een 'formule', die er voor dit geval als volgt uitziet:

$$\text{PIE } *p > \text{Germaans } *f > \text{Nederlands } v$$

Register

Opgenomen zijn de namen en woorden die in dit boek worden besproken. Bij de moderne plaatsnamen is in België en Nederland steeds de afkorting voor de provincie toegevoegd, bij andere namen is alleen het land vermeld. Woorden uit vreemde talen die in de tekst als voorbeeld dienen zijn (op enkele termen na) niet opgenomen, evenmin als gereconstrueerde vormen.

Aa (waternaam) 52, 69, 103	Andecamulos 124
Aa of Weerijs (rivier) 52, 69, 127	Anglesey (Wales) 71
Aardenburg (Z) 111, 116	Anloo (D) 28
Aarlen / Arlon (Lux) 15, 74, 98, 115, 123-124	Anthée (N) 94
Adsagsona 120	Antoninus Augustus 92, 93, 100, 106, 107, 109
Aduaca Tungrorum, zie Atua(tu)ca	Apollo Iovantucar 123
Aes[ilus(?)] 115	Arcanua 122, 138
Ahuconis 115	Ardbinna 92
Albanianis 91-92	Ardennen 27, 30, 32, 73, 92, 120
Albiniano 92	Arduenna; Arduinna 92
Albion 92	Arentsburgh (ZH) 100
Alblasserdam (ZH) 105	Arlon, zie Aarlen
Alem (G) 115	Armorica 61
allec (Latijn) 116	Arnemuiden (Z) 42
Alpen 24, 27, 28, 54, 55, 71, 91, 133	Arverni 61, 121
Alphen aan den Rijn (ZH) 91	Arvernorigi, zie Mercurio A.
ambacht 36, 59	Arvernus, zie Mercurius A.
Ambacthius 115	Asterix 58
Ambiani 67, 69	Ategniomarus 124
Ambiorix 72, 136	Atrebates 67
Amblève (rivier) 111	Atuaca 92-93, 107
ambt 36, 59	Atuatuca 74, 92
Ambulon 78	Atuatuci 72, 74
Ameland 78	Austeravia 78
Amiens (Frankrijk) 67	Auvergne (Frankrijk) 61, 121
Amisias 79	Baarlo (N-L) 27-28
Amsivarii 75, 79	Baduhennae 77
Andanhianus 115	Bagacum 93

- Bakel (NB; B-L) 93
 balg 70
 Barendrecht (ZH) 108
 Basse-Wavre (W-B) 94
 Bataven; Batavi 16-18, 75, 77, 83-86, 88,
 116, 118, 122, 134
 Batavieren 18
 Batavodurum 85-86
 Batavorum, zie Oppidum B.; Noviomagus
 Baudecet (N) 57, 105-106, 128-132
 Bavay (Frankrijk) 93
 Beetgum (F) 120
 Beieren 79
 Belgae 19-20, 34, 64, 69, 70, 88, 107,
 133
 belgen 70
 Belgica 19-20
 Bellovaci 67
 Bergakker (Tiel; G) 125-126
 Bérismenil (Lux) 32
 beter 85
 Betuwe 85
 beuk 51, 52, 93
 Biesbos 96
 Biesmoorter (A, N-L) 112
 Biezenmortel (NB) 112
 Bijlandse Waard (G) 95
 Birrens (Schotland) 70, 98
 Biturix 58
 blaar 93
 Blariacum; Blarius 93
 Blatobulgium 70, 105
 Blerick (N-L) 93
 bles 93
 Blesio 93, 122
 Bodegraven (ZH) 102
 boek 52
 Bohemen 33, 54, 79
 Boii 79
 Boiocalus 79
 Boiorix 79
 Bonn (Duitsland) 65, 122
 Born-Buchten (N-L) 122
 Boudewijn 92
 Brabant 80
 Braives (N) 105-106
 branden 87
 Breda (NB) 52
 Breemortel (NB) 112
 Brennos 87
 Bretagne 54, 61
 Breugel (NB) 112
 Bricciofrida 87
 Briccius; Briccus 87
 Brielen (W-VI) 112
 Brielle (ZH) 112
 Briganticus, Julius 86
 Brinno 87
 Brittenburg 103
 brogilus (Laat-Latijn) 112
 Bructeri 75, 79
 Bruil (G) 112
 budget 70
 Builg (Iers) 70
 Burcteri 79
 burcht; burg 79
 Burgio 93, 120
 Burorina 116
 Buzenol (Lux) 32
 Caemani 73
 Caerosi 72
 Caesar, Julius 19-20, 21, 31, 34, 35, 52,
 59, 61, 66, 67, 70, 71, 72-75, 81,
 83, 84, 87, 88, 92, 109
 Cairbre; Coirpre 132

- Caiva 119
 Camaracum 90
 Cambrai, zie Kamerijk
 Camulodunum 124
 Camulogenus 124
 Camulus, zie Mars C.
 Cannenefates; Kannenefaten 75, 83, 86-87, 88, 99, 100, 114, 134, 138
 Cantrusteihaie, zie Matronis C.
 Carviom 95
 Carvone 95-96
 Caspingio 96
 Cassel (Frankrijk) 31
 Casses, zie Dii Casses
 Cassi 83
 castellum (Latijn) 31, 95
 castrum (Latijn) 95
 Catti, zie Chatti
 Catualium 96
 Catuvolcus 72-73
 Ceuculum 96-97
 Chamavi 75, 79, 88
 Chariovalda 60
 Chatti 83-84, 88, 139
 Chauci; Chauken 88-89, 108, 111
 chemin (Frans) 59
 Childerik 59
 Cingetorix 59
 Civilis, Julius 16-17, 84, 86
 Clarques (Frankrijk) 93
 Clary (Frankrijk) 93
 Clerques (Frankrijk) 93
 Cléry (Frankrijk) 93
 Cognac (Frankrijk) 93
 Coirpre, zie Cairbre
 Colijnsplaat (Z) 113-114, 115
 Comblain(-aux-Pont) (L) 112
 Condate 112
 Condé; Condes (Frankrijk) 112
 Condroz 73
 Condrusi; Condrusti 72, 73, 74, 98
 Confluentes 112
 Constantijn de Grote 100
 Corbulo 99, 104
 Coriovallum 59-61, 95, 97
 corylus (Latijn) 61
 Court-Saint-Etienne (W-B) 27-28
 Cruptorix 77
 cuculla; cucullus 29
 Cugerni 75, 79-80
 Cugnon (Lux) 32
 Cuijk (N-L) 96-97
 Deusoniensis, zie Hercules D.
 Devere (rivier) 111
 dicht 75
 Diederik 59
 Diessen (NB) 110
 Diest (VI-B) 110
 diets 107
 Dieve (rivier) 110
 Diever (D) 111
 Dieze (rivier) 110, 119
 Dii Casses 84
 dij 108
 Dijver (rivier) 111
 Diksmuide (W-VI) 42
 Dirk 59
 Doeveren (NB) 110
 Domburg (Z) 113, 115, 116
 Donau 48
 Doornik / Tournai (H) 108
 Dordrecht (ZH) 108
 dorp 51, 67
 Dour (H); Douvrin (H) 110
 Dover (Engeland) 110
 Dranouter (W-VI) 30

- Drenthe 28, 31, 79, 80, 87, 133
 drift 108
 drijven (voort-) 108
 Drunen (NB) 78
 Drusus 95
 Druten (G) 105
 Dubbel (rivier); Dubbeldam (ZH) 107, 138
 duim 108
 Duits 107
 Duizel (NB) 110
 duizend 108
 Dumnorix 58
 dwaas 110
 Eburacum 72
 Eburonen; Eburones 72-73, 74, 75, 83, 118, 136
 Eems (rivier) 22, 32, 79
 Eemster (D) 79
 Église Saint-Loup (Namen) 104
 Eigenbilzen (B-L) 27-28
 eiland 60, 78
 Empel (NB) 116-118
 Entarabus, zie Intarabus
 Epona 71
 Eriausius, zie Mercurius E.
 Ermanarik 59
 Esch (NB) 94
 Exgingius 59, 115
 Exsobinius 123
 Exomnianus Verus 115
 Exomna 115
 Exomnos; Exobnus 115, 123
 Famenne 73
 Fectione 97-99
 Feresne 99
 Fergus 125
 Fermanagh (Ierland) 71
 Fir Bolg (Iers) 70
 Flenio 99, 101, 104
 Flevo 99, 103
 Fortuna 122
 Forum Hadriani 100
 Fossa Corbulonis, zie Corbulo
 Franeker (F) 77
 Franken 23, 79, 88, 134
 Frankrijk 79
 Friausius, zie Mercurius Eriausius
 Frida 87
 Friesland 78, 120
 Friezen 75-77
 Frisiavones 75, 80
 Frisii 75-77, 80, 124, 138
 Frisur (Duits) 76
 Galaten 54, 69
 Gallia 19, 34, 35, 53, 66-75, 79
 Gannascus 114
 Ganuenta 114
 garum (Latijn) 116
 Gatullinius Seggo 115
 gebelgd 70
 Gebrinius, zie Mercurius G.
 Geertruidenberg (NB) 96
 Gembloers / Gembloux (N) 100, 128
 Geminiacum 100-101
 Gemmenich (L) 101
 Genève (Zwitserland) 114
 Gennep (N-L) 114
 Gent (O-VI) 103, 114
 Germani 19-20, 34-36
 Germani cisrhenani 72
 Germiniacum 100-101
 Germignies (H) 100
 Germigny (Frankrijk) 100
 Gimnée (N) 101
 Glaesaria 78

- Gorinchem (ZH) 96
 Gozewijn 92
 Grand-Leez (N) 74
 Grimm, Jacob en Wilhelm 46
 Grinnibus; Grinnes 101, 138
 Gysseling, Maurits 64
 haat 83
 Haccourt (B-L) 94
 Hadrianus (keizer) 100
 Hadrianus (Muur van) 70, 125
 Haelen (N-L) 121
 Haeva 119
 Halamardus, zie Mars H.
 Haldavvo; Haldavvonius 65
 hallec (Latijn), zie allec
 Hallein (Oostenrijk) 28
 Hallstatt (Oostenrijk) 25, 28
 Hamaland 79
 Hamavehae, zie Matronae H.
 Haps (NB) 28
 Harz (Duitsland) 52
 Hatert (G) 83
 Havelte (D) 28
 hazel(aar, -noot) 61-62
 Hebe 119
 Hedel (G) 96
 Heel (N-L) 96
 heem 73
 heer(schaar; -weg) 60
 Heerlen (N-L) 59-60, 64-65, 91, 95, 96, 97
 Heimwee 73
 Helinium 80, 99-100, 101-102, 113, 116, 135, 138
 Hemmen (G) 125
 Hendrik; Henk 59
 hennep 50
 Hercules Deusoniensis 110, 119
 Hercules Magusanus 116-119, 138
 Hercules Saxanus 119-120
 Herodotus 50
 's-Hertogenbosch 73, 94, 117
 Herwen (G) 95
 Hessen 83-84
 Hiëronymus 69
 Hludana 120
 Hoeilaart (VI-B) 73
 Hoekse Waard (ZH) 106
 Hoeselt (B-L) 124
 Hooft, Pieter Cornelisz. 17
 Hoogeloon (NB) 95
 Horn (N-L) 121-123
 horst 125
 Houten (U) 118
 Hurstrga 125
 IJ (rivier) 103
 IJsche (rivier) 69
 IJssel (rivier) 69
 IJsselmeer 103
 ijzer 36
 IJzer (rivier) 69
 Intarabus 124, 130
 Iovantucarus, zie Apollo I.; Mars I.
 Isar (rivier) 69
 Kamerijk / Cambrai 90
 kannabis 50
 Kanne-Caster (B-L) 31
 Kannenefaten, zie Cannenefates
 Kapel-Avezaath (G) 125
 Katwijk (ZH) 103
 kelder 50
 Kemmelberg (W-VI) 30-31, 71
 Kerk-Avezaath (G) 125
 Kerkdriel (G) 112
 Kessel (NB) 95, 118

- Kessel(-Lo); Kesselberg (VI-B) 30, 31, 95
 Kester (VI-B) 95
 Kesteren (G) 95
 keuken 50
 kin 114
 Klerken (W-VI) 93
 Koblenz (Duitsland; Zwitserland) 111
 koe 57-58
 Kontich (A) 31, 111-112
 Kooigem (W-VI) 31
 Kruishoutem (O-VI) 123-124
 Kuhn, Hans 36, 64
 Lagenses 74
 Laon (Frankrijk) 103, 104
 Larzac (Frankrijk) 120
 Lauri 102
 Leiden (ZH) 99, 103, 104
 Leidschendam (ZH) 99, 104
 Legnica / Liegnitz (Polen) 104
 Leinster (Ierland) 74
 Lek (rivier) 102
 Lennik (VI-B) 93
 Lenus Mars 123
 Lesse (rivier) 73
 Leudal (N-L) 121
 Leuve(haven) (ZH) 103
 Levefano 102
 Levendaal (ZH) 103
 Liberchies (H) 100-101
 Lidewijn 92
 Lieve (rivier) 103
 Lille (Frankrijk), zie Rijsel
 Liniacum 93
 Lopeteus 77
 Loudon (Frankrijk) 103
 Lug(us) 103-104
 Lugduno; Lugdunum 103-104
 luid 120
 Lyon (Frankrijk) 103, 104
 Maas 48, 73, 74, 95, 96, 101-102, 105, 106, 108, 119
 Maasdam (ZH) 106-107
 Maasland (ZH) 80
 Maastricht (N-L) 91, 108
 Magusanus, zie Hercules M.
 Malorix 76
 Man, Eiland 71
 Manchissa 115
 Maponos 119
 Marne 20, 66, 69
 Mars, zie Lenus Mars
 Mars Camulus 123-124
 Mars Halamardus 122-123
 Mars Iovantucarus 123
 Mars Thingsus 124-125
 Marsaci 75, 80
 Marsum 80
 martel, marter, mertel 112
 Martras (Princenhage, NB; Martwijk, G) 112
 Matiliacus 104
 Matilone 104
 Matres Masanae 105
 Matres Vacallinehae; Matribus Vacallineis 109
 Matrona 19, 69, 119
 Matronae Hamavehae 79
 Matronae Iarae 101
 Matronis Cantrusteihiae 73
 meer 61
 Meerlo (N-L) 27
 Meern, De (U) 91, 105
 Melenborg (N-L) 121
 Menaldemadeel (F) 120
 Menapiëres; Menapii 31, 69, 70-72, 88

- Meppen (D) 28
 Mercurio Arvernorigi 121-122
 Mercurius Arvernus 121
 Mercurius Eriusius 120-121, 138
 Mercurius Gebrinius 122
 Mercurius Rex 122
 Mertersem (NB) 112
 Mettlach (Duitsland) 104
 Mijnsheerenland (ZH) 107
 Miltenberg (Duitsland) 121
 Mithra 131
 Moerzeke (O-VI) 93
 Moezel 48, 105
 Môn (Wales) 71
 Monaco 71
 Monster (ZH) 80, 91
 Morini 61, 69, 80
 Mortel (NB, N-L) 112
 Mortelen, De (NB) 112
 Morsel (A) 112
 Mosa 48, 105, 108
 Mosella 48, 105
 Mullem (B-L) 99
 Naaldwijk (ZH) 99
 Namen / Namur 98, 104
 Neath / Nedd (rivier) 121
 Nederweert (N-L) 116
 Neer (rivier) 121
 Neerijische (VI-B) 69
 Nehalennia 59, 113, 115, 116
 Nennig (Luxemburg) 94
 Nero 84
 Nertomarius Nertonus 115
 Nerviers; Nervii 70, 72, 81, 84, 93
 Neumagen 86
 Nida, Nidd, Nidda, Nied (rivieren) 121
 Nigropullo 105
 Nijmegen (G) 27, 85, 85-86, 93, 106, 120, 120-121, 122
 Noord-Beveland (Z) 113
 Noville (Lux) 124
 Noviomagus (Ulpia Noviomagus Batavorum) 86
 Ollodagos 124
 Ooij (G); Ooijpolder 85
 oor 121
 Oosterend (F) 78
 Oostvoorne (ZH) 100
 Oppidum Batavorum 85-86
 Orolaunum 74
 Oss (NB) 27, 28, 78
 Oude Rijn 21, 99, 102, 105
 Ourthe 32, 73, 111
 Overasselt (G) 27, 28
 Over-Betuwe 118-119
 Overijs(ch)e (VI-B) 69
 Paemani 72, 73
 Pelm (Duitsland) 119
 Perennis 106
 Périgord (Frankrijk) 60
 Pernaco; Perniciacum 105-106
 Péronnes-Lez-Binches (H) 91
 Peutinger, Konrad 89
 Pleumoxii 81, 83, 133
 Plinius de Oudere 78
 Pommeroeul (H) 105, 110
 Posthumus 119
 Princenhage (NB) 112
 Ptolemaeus, Claudius 71, 88, 107
 Regenmortel (VI-B) 112
 Reims (Frankrijk) 67
 Rembrandt 17
 Remi 67
 Renaix, zie Ronse
 Reperius 77

- Rhee (D) 31-32
 Rheinau (Duitsland) 85
 Rhenus 69, 106, 111
 Rhijnauwen (U) 85
 Rhône 111
 rijk (konink-) 59
 Rijn 18, 21, 22, 69, 106
 Rijsbergen (NB) 127
 Rijsel / Lille (Frankrijk) 60, 78
 Rimborg (N-L) 91
 rix (Gallisch) 59 76-77
 Roanne (Lux) 111
 Robeke / Roubaix 53, 60
 Rodana 111
 Rodenburg (= Aardenburg; Z) 111
 Roermond (N-L) 42, 121
 Roesbrugge (W-Vl) 53
 Roeselare (O-Vl) 53
 (rond)waren 79
 Ronne (rivier) 111
 Ronse / Renaix (O-Vl) 111
 rood 127
 Roomburg (ZH) 104
 Rossum (G) 101
 Rotterdam (ZH) 101, 103
 Roubaix, zie Robeke
 Ruimel (NB) 118
 St-Mard (Lux) 115, 123
 St Michielsgestel (NB) 118
 St Pietersberg (N-L) 31
 Sabaoth 130
 Saksen, zie Saxones
 Salzburg (Oostenrijk) 28
 Sammarobriva 67
 Sandraudiga 127, 138
 Saxanus, zie Hercules S.
 Saxones 89, 111
 Schelde 71-72, 107, 113-114
 Schiermonnikoog 108
 Schimmert (N-L) 112
 Schotland 55, 70, 84, 98, 124
 schouw 74
 Schouwen (Z) 74
 Segni 74
 Seine; Sequana; Sequani 19, 66, 115
 Silviserus 115
 Simpelveld (N-L) 94
 Sittard (N-L) 99
 Skylge; Skylgerlân, zie Terschelling
 Soissons (Frankrijk) 67
 Somme 67
 spaan(der) 128
 Stelus 77
 Sterckx, Claude 104
 stoer 80
 Stokkem (B-L) 99
 Strabo 66
 Strée (N) 98
 Sturii 75, 80
 stuurs 80
 Suandacca 86
 Su-ausia 121
 Suessiones 67
 Tablis 106-107, 138
 Taboula; Tabula 107
 Tabula Peutingeriana 89, 90, 91, 92, 93,
 95, 96, 97, 99, 100, 101, 102,
 103, 104, 105, 106, 108, 109
 Tacitus, Publius Cornelius 16-17, 18, 21,
 35, 76, 77, 79, 83, 86, 87, 92, 99,
 101, 108, 109, 116, 125
 tang 75
 Taxandria; Texandrië; Texuandri 75, 80-
 81
 Tectosages 80
 tegel; tiggel 127

- Tencteri 75, 79
 Terschelling 77-78, 103
 Tessel, zie Texel
 Tessenderloo (B-L) 81
 Teucoriatii 107
 Teudurum 107-108
 Texel 77-78, 88
 Texuandri, zie Taxandria
 Theoderik 59
 Thingsus, zie Mars Th.
 Titelberg (Luxemburg) 30
 terp 51
 Tolsum (F) 77
 Tongeren (B-L) 70, 74, 91, 92, 94, 97-98, 109
 torc; torques 29
 Tournai, zie Doornik
 Tours (Frankrijk) 108
 Toutatis 107
 Traianus 86
 Traiectum 108
 Tréguier (Bretagne) 60
 Treveri 30, 67, 69, 86, 115, 123, 124
 Trier (Duitsland) 30, 67, 69, 107, 115, 119
 Troyes (Frankrijk) 60
 Tubantes 75, 80
 Tudderan (N-L) 107
 Tuihantes 75
 tumor 107
 Tungri; Tungriërs 74, 81, 84, 92
 Turnacum 108
 Turones 108
 Tuvantes 80
 Twente 80
 Ubbergen (G) 120-121
 Ulpia Noviomagus Batavorum, zie Noviomagus
 Usipetes 75
 Ussen (NB) 78
 Utrecht 108
 Uxalia 77, 88
 Vacallinehae, zie Matres V.
 Vacalus; Vachalis 109
 vacht 198
 Vada(m) 108, 125
 vadere (Latijn); vadum (Latijn) 108
 Vagdavercustis 125
 Vahalis 113
 valk 72
 Valkenburg (ZH) 91
 Vecht (rivier) 98-99
 vechten 98
 Vechten (U) 97
 Vegisionius Martinus 115
 Veliocasses 115
 Velsen (NH) 103
 verbolgen 70
 Vermandois (Frankrijk) 67
 Vercingetorix 58, 59
 Verritus 76
 Vihansa 124
 Viradecdis 97-98
 Viromandui 67
 Viroviacum 93, 109
 Virovino 109
 Virovius 93
 vis 53
 Vlaanderen 83
 Vlaardingen (ZH) 80
 Vlaming 83
 Vlie(stroom) 78, 81, 103
 Vlieland 78, 103
 Vliet (rivier) 99, 103, 104
 vlieten 81, 103
 Vlije (rivier) 103

Vodgoriacum 109
 Voerendaal (N-L) 31, 94, 95
 Vondel, Joost van den 17
 Voorburg (ZH) 96, 99
 Vries (D) 31
 Waal 109, 138
 Waarmaarde (O-VI) 90
 Wad(denzee) 108
 waden 108
 Wadenoijen (G) 108, 125
 Walcheren (Z) 113
 Wald (Duits) 109
 Walter 109
 wankel(en) 109
 waren (rond-) 79
 Warmifontaine (Lux) 27
 Warmond (ZH) 42
 water 52
 Waudrez-lez-Binche (H) 109
 Weerijis, zie Aa of Weerijis
 Weert (N-L) 31
 Wervik (W-VI) 93, 109
 Westerschelling (F) 78
 Westerwolde (Gr) 32
 Westkapelle (Z) 116
 Westmaas (ZH) 106
 whiskey 52
 Wijchen (G) 27
 Wijk bij Duurstede (U) 102
 Wijshagen (B-L) 27
 wodka 52
 Woerden (ZH) 102, 105
 woud 109
 York (Engeland) 72
 zand 127
 Zeijen (D) 31
 Zellik (VI-B) 93
 zoeken 80

Zoeterwoude (ZH) 104
 Zundert (NB) 127-128
 Zwammerdam (ZH) 105